

Εγκώμιο του δικαστή Μιχαήλ Βροντάκη

Εγκώμιο του δικαστή Μιχαήλ Βροντάκη, που εκφωνήθηκε από τον καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου Αντώνη Μανιτάκη στην αίθουσα τελετών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στις 28 Φεβρουαρίου 2011, στην τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο Διδάκτορα Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κύριε Πρότανη,
Κύριε Κοσμήτορα της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών,
Κύριε Πρόεδρε του Τμήματος Νομικής,
Κυρίες και Κύριοι συνάδελφοι,

Κληθήκαμε σήμερα εδώ στην αίθουσα τελετών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου, σε δημόσια ανοικτή συνεδρία της Γενικής Συνέλευσης του Τμήματός μας, προκειμένου να πλέξουμε το εγκώμιο του δικαστή Μιχαήλ Βροντάκη για την παραδειγματική άσκηση των δικαστικών του καθηκόντων και για την καθοριστική συμβολή του στη διάπλαση της διοικητικής και συνταγματικής νομολογίας του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου της Χώρας. Με την απόφασή της να αναγορεύσει σε επίτιμο διδάκτορα Νομικής ένα δικαστή, που υπηρετεί σε δικαιοδοσία που είναι ταγμένη από το Σύνταγμα να φυλάσσει τη νομιμότητα ελέγχοντας τη συνταγματικότητα των νόμων, η Γενική Συνέλευση του Τμήματος θέλησε να αποδώσει φόρο τιμής σε όλους εκείνους τους δικαστικούς λειτουργούς, που κράτησαν και κρατούν μακριά από την κραυγαλέα δημοσιότητα σε εποχή πρωτοφανούς κρίσης θεσμών και αξιών αλώβητο το κύρος της Δικαιοσύνης. Ο έπαινος που ακολουθεί ανήκει και σε όλους εκείνους τους δικαστές, όλων των δικαιοδοσιών, οι οποίοι με τρόπο σεμνό και ταπεινό, αλλά και ασυμβίβαστο, στέκονται σε ίση απόσταση όχι μόνον απέναντι στους διαδίκους αλλά και απέναντι στην πολιτική και κομματική εξουσία και σε κάθε ομάδα πίεσης ή δύναμης, οικονομική ή κοινωνική, πλειοψηφική ή μειοψηφική, που θέλει να επιβάλει τις απόψεις της ενάντια σε κάθε έννοια δικαίου. Έπαινος ανήκει στους δικαστές που δικάζουν χωρίς να υποκύπτουν σε άνωθεν ή έξωθεν εντολές, χωρίς να βλέπουν ή να ακούν τίποτε άλλο παρά μόνον τη συνείδησή τους και το Δίκαιο, αντιμέτωποι μόνον με τις δικές τους προκαταλήψεις και ιδεολογίες.

Το παράδειγμα του δικαστή Βροντάκη θα υποβληθεί σήμερα στην ευμενή βάσανο της *laudatio*, πριν σπεύσουμε να αποφανθούμε εγκωμιαστικά για την ανταπόκριση του στο πρότυπο του δικαστή που περιγράψαμε. Θα σκιαγραφήσουμε προς τούτο (I) την προσωπικότητά

του, (II) θα ανιχνεύσουμε τη δικαιοδοτική του κρίση και (III) τέλος, θα αξιολογήσουμε τη δικαστική του πρακτική.

I. Η σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του θα αρχίσει με μερικά, αναγκαία, βιογραφικά στοιχεία: Γιος πολιτικού δικαστή, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1943. Πτυχιούχος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών έχει μετεκπαιδευτεί για ένα ακαδημαϊκό έτος, κάνοντας χρήση εκπαιδευτικής άδειας που έλαβε ως εισηγητής του Συμβουλίου Επικρατείας το 1974-1975, στο δημόσιο δίκαιο σε Πανεπιστήμιο της Γερμανίας, στο Freiburg. Μπήκε νέος στο δικαστικό σώμα το 1968 (μόλις 25 ετών) και υπηρέτησε σε αυτό 42 χρόνια, εννιά χρόνια ως εισηγητής, δέκα χρόνια ως πάρεδρος, από το 1977 έως το 1988, δέκα χρόνια ως σύμβουλος από το 1988 έως το 1999 και έντεκα χρόνια ως Αντιπρόεδρος του ΣτΕ και Πρόεδρος του Δ' Τμήματος.

Παράλληλα με τα δικαστικά του καθήκοντα έχει συμμετάσχει σε αρκετές εθνικές και διεθνείς επιτροπές, ως εμπειρογνώμων και δικαστής της διοικητικής δικαιοσύνης. Τις δραστηριότητες αυτές τις απαριθμώ απλώς για να δώσω μια αμυδρά εικόνα ενός δικαστή, που δεν αρκείται στα αυστηρά δικαστικά του καθήκοντα, αλλά παρακολουθεί για τη δική του ενημέρωση τις διεθνείς εξελίξεις του κλάδου που υπηρετεί και θέτει την προσωπική του εμπειρία στη διάθεση της Πολιτείας, όταν του ζητηθεί, σε ζητήματα νομοθετικής πολιτικής: συμμετέχει τακτικά στα διεθνή συνέδρια του Institut International des Sciences Administratives, του Groupe Européen d'Administration Publique, της Académie Internationale de Droit Comparé, της Societas Europaea Juris Publici και άλλων διεθνών επιστημονικών οργανισμών. Είναι μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής του Institut International des Sciences Administratives και Πρόεδρος του Ελληνικού Ινστιτούτου Διοικητικών Επιστημών. Διετέλεσε από το 2004 μέχρι το 2010 μέλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Αποτελεσματικότητα της Δικαιοσύνης (Commission Européenne pour l'Efficacité de la Justice – C.E.P.E.J.) του Συμβουλίου της Ευρώπης. Διετέλεσε, μέλος -μεταξύ πολλών- της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής που συνέταξε τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, της νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής που συνέταξε σχέδιο νόμου για την επιτάχυνση της απονομής της διοικητικής δικαιοσύνης και τέλος της προσφάτως συγκροτηθείσης νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, που κατάρτισε σχέδιο νόμου για την κατάργηση αδικαιολογήτων περιορισμών στην πρόσβαση σε επαγγέλματα και την άσκησή τους.

Έχει συμμετάσχει, ακόμη, σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια διοικητικού και συνταγματικού δικαίου και έχει δημοσιεύσει ευάριθμες μελέτες στην ελληνική και γαλλική γλώσσα, πράγμα που επιβεβαιώνει τα ευρύτερα επιστημονικά του ενδιαφέροντα και τη συγκροτημένη νομική του σκέψη.

Η προσωπικότητα του τιμωμένου είναι ταυτισμένη με εκείνη του δικαστή και τα τελευταία χρόνια με εκείνη του Προέδρου του Δ' Τμήματος. Η σημερινή σκιαγράφησή της βασίζεται αναγκαστικά σε προφορικές και γραπτές μαρτυρίες συναδέλφων του και δικαστών που μαθήτευσαν δίπλα του στις διασκέψεις και στις δίκες. Η προσωπική του φυσιογνωμία συγκροτείται κατά τη γνώμη μου από τρεις ομάδες συγγενών χαρακτηριστικών: πρώτη ομάδα, *σεμνότητα, πραότητα και ευγένεια*, δεύτερη ομάδα, *εξαιρετη νομική κατάρτιση, εμπλουτισμένη με ευρυμάθεια*, με γνώσεις από την ιστορία, γεωγραφία, οικονομία και διανθισμένη με μια γενικότερη πνευματική καλλιέργεια, τρίτη ομάδα, *απαράμιλλη εργατικότητα και αφοσίωση* στα δικαστικά του καθήκοντα.

Πρώτα, *ευγένεια, έμφυτη* και όχι συμβατική, που δεν περιορίζεται στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά εκτείνεται στην άσκηση των καθηκόντων του, όταν διευθύνει τις διασκέψεις, όταν Προεδρεύει στο ακροατήριο, όταν συνομιλεί με τους διαδίκους ή με τους συναδέλφους του. Στο πρόσωπό του καθρεπτίζεται μια εσωτερική ελευθερία, μια ψυχική αυτάρκεια και ταυτόχρονα μια νεανική αθωότητα. Αθωότητα που του επιτρέπει να είναι ανοικτός στο διάλογο, στους διαδίκους αλλά και στις νέες ιδέες. Σεμνός όταν εκφράζει τις απόψεις του, αν και σίγουρος γι' αυτές. Πράος και ανεξίκακος απέναντι σε όλους. Με μια λέξη ένας Αριστοκράτης στην ψυχή και στο πνεύμα. Ένας Noble, του παλαιού καθεστώτος, ένας Ευγενής που αντλεί τον τίτλο όχι από την κοινωνική καταγωγή του αλλά από το δικαστικό λειτούργημα που ασκεί με καμάρι. Πάντως, *την ανεξαρτησία και την αμεροληψία, την ίση απόσταση*, που οφείλει να κρατά ο δικαστής απέναντι στους διαδίκους καθώς και την *ανεξαρτησία πνεύματος και γνώμης* απέναντι στην εξουσία και στους τρίτους, ισχυρούς και μη, την αντιλήφθηκε ο τιμώμενος ως *ένα ευγενές καθήκον, ως εσωτερική προσταγή και όχι ως εξωτερική, νομική υποχρέωση*. Με τον Βροντάκη καταλάβαινες πόσο σημαντική είναι η διάκριση για το δικαστικό αξίωμα μεταξύ *rounoir* και *autorité*: Η εξουσία εμποιεί φόβο, ενώ η *αυθεντία του δικαστικού αξιώματος εμπνέει σεβασμό* και δεν έχει ανάγκη από νομικό εξαναγκασμό. Αυτό άλλωστε συμβολίζει και η τήβεννος που φέρει δικάζοντας ο δικαστής. Και μόνον έτσι μπορεί να εξηγηθεί στο παράδειγμα Βροντάκη η έλλειψη εντυπωσιασμού του από την εξουσία και τα άλλα αξιώματα, που έδειχνε.

Ο δικαστής Βροντάκης στήριζε, επί πλέον, το κύρος του σε μια εξαιρετική νομική κατάρτιση. Οι συνάδελφοί του τον αποκαλούσαν κινητή νομική Εγκυκλοπαίδεια. Ο χαρακτηρισμός ίσως τον αδικεί. Διότι ο τιμώμενος δεν ήταν ένας αποστεωμένος υπηρέτης του παραδείσου των νομικών εννοιών, δεν ήταν κλειστός στις νέες ιδέες και εξελίξεις, ούτε στις άλλες επιστήμες. Αντίθετα μάλιστα: είναι παροιμιώδης η ευρυμάθειά του και οι γνώσεις που έχει στην ιστορία ή στην γεωγραφία και τον πολιτισμό πολλών χωρών της Ευρώπης και του κόσμου, καθώς

και οι γνώσεις του στην οικονομία, αφού διάβαζε πάντα τις εσωτερικές, οικονομικές, «ροζ» σελίδες των εφημερίδων. Γενικά διακρινόταν για την ευρύτερη καλλιέργειά του και δεν έκρυβε την αγάπη του για την μουσική και ειδικά για την Όπερα.

Ως καταρτισμένος νομικός και ως δικαστής όταν δικάζε τηρούσε με ευλάβεια τους δικανικούς κανόνες του νομικού συλλογισμού και δεν προέβαινε σε κρίσεις ή αξιολογήσεις που δεν στηρίζονται ούτε συνδέονται λογικά με κάποιον εφαρμοστέο κανόνα. Και βέβαια δεν άφηνε ποτέ τη σκέψη του να καθοδηγείται από συλλογισμούς ή κρίσεις σκοπιμότητας. Ήταν ανοικτός στις καινούργιες ιδέες, ακόμη και αν αυτές ήταν πρωτάκουστες ή τολμηρές, αρκεί να πείθονταν για την ορθότητα του νομικού υπόβαθρού τους. Η μόνιμή του έγνοια ήταν η *ενότητα και συνέχεια της νομολογίας και βέβαια η ασφάλεια του δικαίου*. Αυτές ήταν οι δικανικές, πρωταρχικές αξίες του.

Ο Βροντάκης διέθετε και ένα ακόμη προσόν: μια *ανεξάντλητη εργατικότητα*. Ήταν πραγματικά ακάματος. Υπήρξε και είναι χαλκέντερος. Δεν τον πτοούσαν οι πολύωρες διασκέψεις ή συζητήσεις που ήταν συχνές και εξαντλητικές στο Δ΄ Τμήμα λόγω της δυσκολίας των θεμάτων που εκλήθη να κρίνει κατά την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Όταν οι άλλοι πτοούνταν, εκείνος πάντα ακούραστος και ευγενής, στεκόταν απτόητος και λειτουργούσε ως αστείρευτη πηγή νομικών πληροφοριών και σκέψεων του δικαίου. Άκουγε με την μέγιστη (και ανυπόκριτη) δυνατή προσοχή τους πληρεξουσίους δικηγόρους όλων των διαδίκων, ακόμη και αν η αγόρευσή τους δεν συνεισέφερε, κατά γενική ομολογία, τίποτε το ιδιαίτερο · και μετά έκανε ερωτήσεις στους συνηγόρους, ερωτήσεις κρίσιμες αλλά και δύσκολες. Οι ερωτήσεις αυτές, που εκ πρώτης όψεως, έμοιαζαν να ταιριάζουν σε νομική ακαδημία, **ποτέ** δεν γίνονταν από διάθεση επίδειξης γνώσεων ή από σνομπισμό ή απ' υψηλού και περιφρονητικά.

Το Δ΄ Τμήμα με την προεδρία του Μ.Β. γνώρισε μια λαμπρή και εξαιρετικά δημιουργική περίοδο. Πήρε τα σκήπτρα από το Ε΄ Τμήμα και διέπλεσε εκ του μηδενός νομολογία για νέα ζητήματα. Πολλές από τις αποφάσεις του τέμνουν υποθέσεις σημαντικές με αξιώσεις ανθεκτικού νομολογιακού προηγούμενου. Ξεκινούν από τον τομέα της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και του ιδιωτικού βίου, (είναι γνωστές οι αποφάσεις του για την υπόθεση Κορκολή-Τριανταφυλλόπουλου ή για το φιλί σε τηλεοπτική εκπομπή μεταξύ ομόφυλων), περνούν από τον τομέα του πολιτικού ασύλου, της οικονομικής και επιχειρηματικής ελευθερίας, τον τεράστιας σημασίας τομέα της λειτουργίας της τηλεόρασης και ραδιοφωνίας (χορήγηση αδειών, τρόπος λειτουργίας και δεοντολογίας, καθεστώς των προσωρινών αδειών και η προσβολή που επιφέρει η μη ενεργοποίηση του νόμου στις αρχές του κράτους δικαίου), τον τομέα των ωραρίων των

καταστημάτων, στον τομέα του ανοίγματος των επαγγελματιών, της χορήγησης και της στέρησης ιθαγένειας, και καταλήγουν, χωρίς να εξαντλείται ο κατάλογος, στον τομέα της αναθέσεως των δημοσίων έργων και της δικονομικής προστασίας που παρέχεται στην σχετική διαδικασία με τα ασφαλιστικά μέτρα του ν. 2522/1997. Η νομολογία αυτή υπήρξε αυστηρή στην επεξεργασία της, μεθοδική και ανοικτή σε νέους επιστημονικούς και τεχνικούς όρους. Οι σχετικές αποφάσεις μοιάζουν συχνά με πραγματείες, που φωτίζουν και δίνουν ψυχή σε στρυφνά, δυσνόητα και προχειρογραμμένα νομοθετήματα (ελληνικά και κοινοτικά). Τέλος, η νομολογία της δεκαετίας αυτής υπήρξε θαρραλέα (αλλ' όχι απερίσκεπτη ή σκόπιμα «ακτιβιστική») στην κήρυξη νόμων ως αντισυνταγματικών ή αντιθέτων προς το κοινοτικό (πρωτογενές και παράγωγο) ή προς την ΕΣΔΑ. Σεβάστηκε την «αυθεντία του ερμηνευτικού προηγούμενου» του Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με ρητές και εμπειριστατωμένες αναφορές στη νομολογία του. Ενώ όταν το Δ' Τμήμα δικάζε ως κοινοτικός δικαστής παρέδιδε με τις αποφάσεις του δείγματα εμβριθούς γνώστη του κοινοτικού δικαίου. Αυτό όλο το έργο οφείλεται βέβαια σε μία πολύ καλή ομάδα δικαστών, που μία καλή συγκυρία έφερε την επίμαχη περίοδο στο Δ Τμήμα, αλλά ο μέγας έπαινος ανήκει στον Μιχαήλ Βροντάκη, ο οποίος συντόνισε, ως μαέστρος όπως έλεγε, το έργο και συμμετέσχε με πάθος (ο όρος χρησιμοποιείται εδώ με την ευγενέστερη του όρου έννοια) στην επεξεργασία των υποθέσεων κατά τις διασκέψεις. Αν και ανήκε σε μία γενιά για την οποία κοινοτικό δίκαιο, και κοινοτικές ελευθερίες ήταν κάτι το άγνωστο, φρόντισε να τα μελετήσει, να τα γνωρίσει σε βάθος και να τα χρησιμοποιεί με επιτυχία στο νομικό του συλλογισμό.

Όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις αποφάσεις που δίκασε ως Πρόεδρος, κυρίως όμως από τις αποφάσεις που μειοψήφησε, ο δικαστής Βροντάκης ανήκει μάλλον στην κατηγορία των δικαστών που προτιμούν τον δικαστικό «αυτοπεριορισμό» από τον δικαστικό «ακτιβισμό». Εφαρμόζοντας συχνά και με δεξιοτεχνία μεθόδους ή τεχνικές εντατικού και διεισδυτικού ελέγχου, δεν παρασύρθηκε ποτέ σε κρίσεις ή αξιολογήσεις «σκοπιμότητας» ή «ουσίας», που δεν υποστηρίζονταν από αναφορές σε «κανόνες ελέγχου» ή «γνώμονες» νομικής αξιολόγησης αντικειμενικούς καθώς και από ένα σφικτό δικανικό συλλογισμό.

II. Θα περάσουμε τώρα στην παρουσίαση, επιλεκτικά, ορισμένων μόνον αποφάσεων στις οποίες αναδεικνύεται, κατά τη γνώμη μας, η προσωπική δικανική σκέψη του Βροντάκη είτε επειδή υπήρξε εισηγητής είτε επειδή προήδρευσε και διέπλασε νομολογία είτε διότι διατύπωσε γνώμη μειοψηφική, συνήθως εκτενή και βαθυστόχαστη. Οι περισσότερες αντλούνται από την περιοχή της οικονομίας, όχι μόνον διότι στις μέρες μας συμβαίνει να είναι πολύ επίκαιρες, αλλά και διότι συγκέντρωσαν,

πιστεύω, την προτίμηση του δικαστή Βροντάκη, αν σκεφθεί κανείς ότι οι τρεις μελέτες, από τις τέσσερις που δημοσίευσε στα ελληνικά, [«Προβλήματα ερευνητικής τακτικής του Συμβουλίου της Επικρατείας σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού», «Το ζήτημα της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας των δημοσίων νομικών προσώπων», Τιμητικός Τόμος για τα πενήντα χρόνια του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1979, «Η απώλεια της ελληνικής ιθαγένειας και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Αρμενόπουλος*, 1999, σελ. 1382-1386, «Τα συνταγματικά όρια της εξουσίας του νομοθέτη στον καθορισμό του τρόπου οργανώσεως για την εξυπηρέτηση δημόσιου σκοπού», Τιμητικός Τόμος για τα εβδομήντα πέντε χρόνια του Συμβουλίου της Επικρατείας, 2004] είχαν στο επίκεντρό τους την οικονομική ελευθερία ή τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία.

Από την κατηγορία αυτή εξαιρείται, η πρώτη απόφαση της δικαστικής του σταδιοδρομίας, στην οποία αποτύπωσε τη δικαιοδοτική του κρίση ως εισηγητής και στην οποία θα σταθούμε για λόγους ιστορικούς και ουσιαστικούς. Πρόκειται για μια αδημοσίευτη απόφαση, που εκδόθηκε επί δικτατορίας, η ΣτΕ 2743/1973. Αποτελεί το πρώτο νεανικό δείγμα της ανεξαρτησίας πνεύματος, της οξυμένης νομικής του κρίσης αλλά και της αντίληψής του για τη σχέση νόμου και ελευθερίας, δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας του νόμου και ορίων άσκησης της νομοθετικής εξουσίας. Η δικτατορία κάνοντας χρήση της αυθαίρετης συνταγματικά νομοθετικής εξουσίας που ασκούσε, και ερμηνεύοντας το συνταγματικό της κείμενο του 1968/73 κατά το δοκούν, είχε την φαινή ιδέα να θεσπίσει νόμο, με τον οποίο εξανάγκαζε όλα τα φιλανθρωπικά σωματεία, που υπήρχαν και λειτουργούσαν, να μετατραπούν σε φιλανθρωπικά ιδρύματα. Παράλληλα με τον ίδιο νόμο απαγόρευε την ίδρυση στον μέλλον σωματείων με φιλανθρωπικό σκοπό. Ένα από αυτά τα σωματεία, η «ΕΛΕΗΜΩΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΘΗΝΩΝ» προσέφυγε στο ΣτΕ και ζήτησε τη ακύρωση του ΒΔ της μετατροπής του από σωματείο σε ίδρυμα. Το ΣτΕ θεώρησε τη σχετική διάταξη του νομοθετικού διατάγματος αντισυνταγματική, ακολουθώντας άλλωστε στο σημείο αυτό την προγενέστερη ελληνική συνταγματική θεωρία. Έκρινε ότι η συνταγματική πρόβλεψη οι «Έλληνες όταν συνεταιρίζονται θα πρέπει να τηρούν τους νόμους του κράτους» δεν ισοδυναμεί με την γνωστή, ρήτρα της «επιφύλαξης υπέρ του νόμου» ούτε πρέπει να εξομοιώνεται η αναφορά στους νόμους του κράτους με εκτελεστικό του συντάγματος νόμο. Με το «τηρώντας του νόμους του κράτους» ο συντακτικός νομοθέτης δεν εξουσιοδοτεί τον κοινό νομοθέτη να ρυθμίσει ειδικά και μάλιστα περιοριστικά την άσκηση του συγκεκριμένου συνταγματικού δικαιώματος. Υπενθυμίζει απλώς την γενική υποχρέωση

νομιμοφροσύνης που έχουν όλα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα να δρουν τηρώντας τους νόμους γενικά του κράτους.

Μια σύντομη, παρενθετική, επισήμανση με αφορμή την προηγούμενη απόφαση σχετικά με τη δικανική κρίση του δικαστή Βροντάκη: Η ρήτρα *‘τηρώντας τους νόμους’* ερμηνεύτηκε στην προκειμένη περίπτωση, και ερμηνεύεται ακόμη και σήμερα, ως ρήτρα οριοθέτησης της νομοθετικής αρμοδιότητας και άρα ως ρήτρα διαδικαστική και ο δικαστικός έλεγχός της δεν μπορεί παρά να είναι έλεγχος της τυπικής και όχι της ουσιαστικής συνταγματικότητας. Τα χαρακτηριστικά αυτά του δικαστικού ελέγχου, τα αναφέρω διότι υπήρξαν τα πάγια χαρακτηριστικά του ελληνικού συστήματος του ελέγχου της συνταγματικότητας, που το προσδιορίζουν από τότε που καθιερώθηκε τον 19^ο αιώνα και εξακολούθησαν να το χαρακτηρίζουν μέχρι και την πρώτη δεκαπενταετία της μεταπολίτευσης.

Η παρουσίαση της νομολογίας στην οποία ο Βροντάκης έβαλε την υπογραφή του, θα γίνει με την παράλληλη ανάγνωση δύο σχετικών μελετών του ίδιου, οι οποίες, αποτελούν, άλλωστε, συνθετική παρουσίαση της νομολογίας του Δικαστηρίου. Είναι και οι δύο μελέτες, διαφωτιστικές της σκέψης του και βέβαια εξαιρετικά κατατοπιστικές για τον αναγνώστη, διότι παρουσιάζουν σφαιρικά και συστηματικά μια διάσπαρτη επί του θέματος νομολογία.

Η πρώτη μελέτη του τιμωμένου ανακοινώθηκε στο πρώτο συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων το 1983 και δημοσιεύτηκε στον τόμο: «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη» με τίτλο *«Προβλήματα ερμηνευτικής τακτικής του Συμβουλίου της Επικρατείας σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού»*. Ο λόγος για την οικονομική ελευθερία από τη σκοπιά του κρατικού παρεμβατισμού και των ορίων του, αφού την εποχή που γράφτηκε το κράτος διεκδικούσε και έπαιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομία. Στην εικοσασέλιδη μελέτη του εξετάζει τη σχετική νομολογία υπό το πρίσμα των προϋποθέσεων, των ορίων και των τρόπων της ρυθμιστικής επεμβάσεως του νομοθέτη και της διοίκησης. Στέκεται ειδικά στην επιφύλαξη του νόμου και στην έννοια του γενικότερου συμφέροντος. Υπογραμμίζει από την αρχή ότι ο όρος «γενικότερο συμφέρον» είναι μια αόριστη νομική έννοια, της οποίας το περιεχόμενο εξειδικεύεται και συγκεκριμενοποιείται κατά περίπτωση από τον κοινό νομοθέτη υπό τον έλεγχο πάντα του δικαστή. Άρα το ειδικότερο περιεχόμενό της το προσδιορίζει μεν κάθε φορά, αρχικά, ο νομοθέτης, ο προσδιορισμός όμως αυτός κρίνεται ως προς τη «νομιμότητα» ή τη «συνταγματικότητα» του χαρακτηρισμού του από τον ακυρωτικό ή αναιρετικό δικαστή. Ο τελευταίος περιορίζεται να εκτιμά την πραγματική συνδρομή λόγων δημοσίου συμφέροντος, καθώς και την «ορθή» κάθε φορά «υπαγωγή» της επιδιώξεως ενός νομοθετικού σκοπού στην έννοια του γενικού συμφέροντος: τον αν δηλαδή ο

επιδιωκόμενος σκοπός του νομοθέτη μπορεί πράγματι να θεωρηθεί σκοπός γενικότερου δημοσίου συμφέροντος.

Την πρόωπη αυτή επισήμανση, δηλαδή της σημασίας που έχει η έννοια του γενικότερου συμφέροντος και του τρόπου με τον οποίο καλείται ο δικαστής της νομιμότητας να την ελέγξει, είχε την ευκαιρία να επαληθεύσει ο τιμώμενος, εικοσιπέντε χρόνια αργότερα, στην απόφαση ΣτΕ 3536/2009, για τα «βυτιοφόρα», η οποία εκδόθηκε υπό την προεδρεία του υπό επταμελή σύνθεση. Στην απόφαση αυτή κρίθηκε στην ουσία η συνταγματικότητα του κλειστού επαγγέλματος του ιδιοκτήτη «βυτιοφόρου» φορτηγού. Επίδικο αντικείμενο ήταν η συνταγματικότητα του καθορισμού με υπουργική απόφαση κατόπιν νομοθετικής εξουσιοδότησεως ανώτατου επιτρεπτού ορίου χορηγήσεως αδειών κυκλοφορίας βυτιοφόρων αυτοκινήτων ιδιωτικής χρήσεως σε εταιρίες εμπορίας πετρελαιοειδών καυσίμων, όριο που είχε ως συνέπεια την προστασία των βυτιοφόρων αυτοκινήτων δημόσιας χρήσεως. Το Δικαστήριο έκρινε ότι ο επίδικος περιορισμός ήταν αντίθετος με την κατοχυρωμένη στο άρθρο 5 του Συντάγματος αρχή της οικονομικής ελευθερίας. Στην κρίση αυτή κατέληξε διότι από τα προπαρασκευαστικά στοιχεία για την ψήφιση του ν. 1959/1991 δεν προέκυπταν λόγοι δημοσίου και κοινωνικού συμφέροντος που να δικαιολογούν την διατήρηση σε ισχύ του ανωτέρου περιορισμού. Εξετάζοντας έναν προς έναν όλους τους λόγους δημοσίου συμφέροντος, που απαριθμούνταν στην εισηγητική έκθεση του νόμου και επικαλούνταν και οι αιτούντες για να δικαιολογήσουν το «κλειστό» του επαγγέλματος, το δικαστήριο απέρριψε τους σχετικούς λόγους με το σκεπτικό ότι μόνη η εξυπηρέτηση του οικονομικού συμφέροντος ορισμένης επαγγελματικής τάξεως, δεν είναι δυνατόν να τεθεί υπεράνω του γενικού συμφέροντος, που είναι η προς το συμφέρον της εθνικής οικονομίας και των καταναλωτών εξασφάλιση της ομαλής και συνεχούς τροφοδοσίας της αγοράς με πετρελαιοειδή προϊόντα καθώς και η ελευθερία των εταιρειών εμπορίας των προϊόντων αυτών να οργανώσουν ορθολογικά τις επιχειρήσεις τους. Ούτε η προστασία του οικονομικού συμφέροντος των μικρότερων επιχειρήσεων εμπορίας υγρών καυσίμων αποτελεί λόγο δημοσίου συμφέροντος για τον περιορισμό της κατ' άρθρο 5 του Συντάγματος.

Στην προαναφερθείσα μελέτη του ο Βροντάκης, επικαλούμενος τη σχετική νομολογία της εποχής, είχε ακόμη τονίσει, ότι στην έννοια του γενικότερου συμφέροντος *μπορεί και πρέπει, πάντως, να υπαχθεί η επιδίωξη από το κράτος σκοπών οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.* Το ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 106 Σ αναφέρεται ρητά, άλλωστε, στον προγραμματισμό και συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας για την εξασφάλιση της οικονομικής αναπτύξεως και ανάγει το συμφέρον της εθνικής οικονομίας σε όριο για την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας.

Είναι προφανές από την ενδεικτική παράθεση και μόνον των προηγούμενων αποσπασματικών σκέψεων του Βροντάκη, ότι ο συγγραφέας τους καταγράφει και σχολιάζει μια νομολογία, την εποχή που μεσουρανούσε ο κρατικός παρεμβατισμός. Δεν ήταν περίεργο, επομένως, που είχε τη δεκαετία του '80, αναχθεί στην πράξη η επίκληση λόγων δημοσίου οικονομικού συμφέροντος σε «τεκμήριο» της συνταγματικότητας των νόμων. Τη θέση αυτή ακολούθησε η νομολογία τη δεκαετία του 80 κρίνοντας συνταγματικές όλες σχεδόν τις μεταρρυθμίσεις της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, όπως το νόμο για τα πανεπιστήμια, για το ΕΣΥ ή για τις προβληματικές επιχειρήσεις και την κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων.

Είναι γνωστή εξάλλου η απόφαση 1094/87 του ΣτΕ για τις προβληματικές επιχειρήσεις. Η νομολογία που διέπλασε η απόφαση εκείνη επαναλήφθηκε στις αποφάσεις ΣτΕ 3312, 3313/1989 και 1911/1995 (που εκδόθηκαν με εισήγησή του Βροντάκη), όπου κρίθηκε ότι ο επί τη βάση του νόμου για τις προβληματικές επιχειρήσεις διορισμός διοικήσεως με κρατική παρέμβαση και η υποχρεωτική με βάση κρατική πρωτοβουλία αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου εταιρειών (που έχουν καταστεί προβληματικές) θίγουν μεν την θέση των παλαιών μετόχων, δεν προσκρούουν όμως στο άρθρο 5 του Σ, που κατοχυρώνει την οικονομική ελευθερία, διότι η εξυγίανση των επιχειρήσεων αυτών εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον, χάριν δε αυτού, σε συνδυασμό και με τα οριζόμενα στο άρθρο 106 παρ. 2 του Σ είναι θεμιτή η επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα της επιχειρηματικής ελευθερίας των παλαιών μετόχων.

Από τα προηγούμενα ίσως συναχθεί το εσφαλμένο συμπέρασμα ότι ο Βροντάκης είναι ένας υποστηρικτής του κρατικού παρεμβατισμού, ένας κρατικιστής και ότι τάσσεται υπέρ ενός οριακού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, και ότι αντιμάχεται εκ πεποιθήσεως έναν προωθημένο, έναν εντατικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Τίποτε πιο λανθασμένο, διότι ο Βροντάκης δεν είναι οπαδός, ως δικαστής, καμίας ιδεολογίας και δεν συντάσσεται με καμία σχολή του δικαίου ή δικανική τεχνική. Η δικαστική του κρίση δεν επικαθορίζεται ούτε προκαθορίζεται από ιδεολογικές προκαταλήψεις, από θεωρητικές αντιλήψεις και πολύ λιγότερο από κρίσεις πολιτικής σκοπιμότητας ούτε ασπάζεται ή προσκολλάται σε μία συγκεκριμένη δικανική τεχνική. Τον ενδιαφέρει η ορθή κατά το δίκαιο απονομή της δικαιοσύνης και η πλήρης και εξαντλητική αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων που εκδίδει, με σκεπτικό που περιέχει, τεκμηριωμένους και συνεκτικούς, νομικούς συλλογισμούς.

Η νομική σκέψη του Βροντάκη δεν σταμάτησε στις αρχικές, νεανικές ανακαλύψεις της και δεν αρκέστηκε στην τεχνική του ελάχιστου και οριακού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Έγκαιρα

αντιλήφθηκε τη σημασία που αποκτούσε από τις αρχές τις δεκαετίες του '90 για την ερμηνεία του δικαίου και τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων η τεχνική της στάθμισης των αγαθών και ο γνώμονας της αναλογικότητας και έσπευσε αμέσως να ανανεώσει τις τεχνικές του ελέγχου και να τις ενσωματώσει στη δικανική του πρακτική.

Σήμερα, μάλιστα, παρουσιάζοντας την πεμπτουσία της δικαστικής του εμπειρίας επέλεξε να πραγματευτεί τη στάθμιση, αποδεικνύοντας πόσο πρωτοποριακή είναι η σκέψη του.

Προτρέχοντας σε όσα, ενδεχομένως, θα πεί θα ήθελα απλώς να σας προϊδεάσω ανασύροντας μια μόνον φράση σχετικά με τη στάθμιση από την πρώτη του μελέτη του που προανέφερα. Αναφερόμενος σε μια απόφαση της Ολομέλειας πολύ παλιά για το περιβάλλον, του 1981 επισημαίνει, με αφορμή τη σύγκρουση της προστασίας του περιβάλλοντος με την οικονομική ανάπτυξη, αγαθά και τα δύο συνταγματικά προστατευόμενα, ότι ο δικαστής προβαίνει σε στάθμιση 'παραγόντων που συνθέτουν το εθνικό συμφέρον' προκειμένου να προκρίνει τη λύση που το υπηρετεί καλλίτερον. «Πρέπει να προσθέσω», γράφει το 1983, «ότι αυτή η κατά τη νομολογιακή αντίληψη η αρχή της σταθμίσεως των διαφόρων εκφάνσεων του δημοσίου συμφέροντος ισχύει όχι μόνον προκειμένου περί επιδιώξεως διαφορετικών σκοπών αλλά και επί επιδιώξεως ενός και του αυτού σκοπού, όπως π.χ, του της προαγωγής της Εθνικής Οικονομίας, ο οποίος όμως μπορεί να επιτευχθεί με περισσότερους αλληλοσυγκρουόμενους τρόπους».

Είκοσι χρόνια αργότερα το 2006 σε μια σημαντική απόφαση για την *υπεραγορές* που απασχόλησε αρχικά το Δ' Τμήμα και στην συνέχεια την Ολομέλεια ο Μιχάλης Βροντάκης είχε την ευκαιρία να αποσαφηνίσει τη σκέψη του διατυπώνοντας μειωψηφούσα, αυτή τη φορά, γνώμη. Σε μια ιδιαίτερα εκτενή επιχειρηματολογία, που ξεκινά από την παράθεση της πάγιας σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου, προσπάθησε ματαίως να πείσει το Δικαστήριο ότι ο καθορισμός της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής είναι υπόθεση της πολιτικής εξουσίας και του νομοθέτη και δεν είναι δυνατόν ούτε είναι συνταγματικά θεμιτό όταν ο δικαστής καλείται να κρίνει τη συνταγματικότητα μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής να τα αξιολογεί με αποκλειστικό κανόνα αναφοράς την ατομοκεντρική θεώρηση της οικονομικής ή επαγγελματικής ελευθερίας, αλλά οφείλει πάντα να σταθμίζει την προσβολή της ελευθερίας ενόψει των συνταγματικά προστατευόμενων δημόσιων σκοπών οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, που καθορίζει και εκτιμά κατά πρώτο λόγο και με διακριτική ευχέρεια ο νομοθέτης και στη συνέχεια η διοίκηση. Ας τον ακούσουμε:

«Η διάταξη του άρθρου 10 παρ. 2 Ν. 2323/1995, κατά το μέρος που προβλέπει για τη χορήγηση αδείας ιδρύσεως υπεραγοράς λιανικού

εμπορίου, επί συνδρομής των τασσομένων προϋποθέσεων μεγέθους επιφανείας πωλήσεων, νόμιμα κριτήρια, εκτιμώμενα από το οικείο νομαρχιακό συμβούλιο κατά διακριτική ευχέρεια, ουδόλως αντιβαίνει στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 3 και 106 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος. Εν πρώτοις το ΣτΕ, κατά πάγια νομολογία, ουδέποτε διετύπωσε αμφισβήτηση ως προς την συνταγματικότητα ... διατάξεων οι οποίες, αποβλέποντας χάριν του γενικού συμφέροντος σε εξυπηρέτηση δημοσίων σκοπών, προέβλεπαν για το επιτρεπτό της ασκήσεως μιάς οικονομικής δραστηριότητας την προηγούμενη χορήγηση διοικητικής αδείας με ή χωρίς διακριτική ευχέρεια. Τούτο συμβαίνει όταν το εύρος ή η πολυμορφία του δημόσιου σκοπού καθιστά ανέφικτη την καθ' όλες τις διαστάσεις και τις εκφάνσεις του πλήρη και ολοκληρωτική περιγραφή του στο νόμο ... Οι ρητά δε εξαγγελόμενοι στο Σύνταγμα δημόσιοι σκοποί, υπηρετούμενοι με την εκάστοτε επιλογή οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και την προώθησή της με τη θέσπιση των αναγκαίων νομοθετικών ρυθμίσεων είναι –μεταξύ άλλων– αφ' ενός μεν η καθ' όλου οικονομική ανάπτυξη της χώρας, καταλαμβάνουσα όλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας (άρθρο 106 παράγραφος 1 εδ. α' του Συντάγματος), αφ' ετέρου δε η δημιουργία συνθηκών πλήρους απασχολήσεως (άρθρο 22 παράγραφος 1 του Συντάγματος, όπως έχει μετά τη συνταγματική αναθεώρηση 2001). Τέτοιο δε συνταγματικά θεμιτό στόχο οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, που υπηρετεί τους εκτεθέντες κατά το Σύνταγμα δημόσιους σκοπούς, αποτελεί και η ανάπτυξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στον τομέα του λιανικού εμπορίου, που κατ' εξοχήν συμβάλλουν στη διάθεση, στην κατανάλωση της τοπικής παραγωγής και στην εξασφάλιση της απασχόλησης της τοπικά προσφερόμενης εργασίας. Στον στόχο δε αυτό οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής εντάσσεται προεχόντως η αποτροπή της εκτοπίσεώς τους από την αγορά, ως επακόλουθο της διαμορφώσεως από «υπεραγορές» λιανικού εμπορίου μεγάλων επιφανειών πωλήσεων άνισων όρων ανταγωνισμού και με περαιτέρω συνέπεια τη δημιουργία ολιγοπωλιακών καταστάσεων σε επίπεδο τοπικών αγορών».

Δεν θυμάμαι να έχω διαβάσει σε δικαστική απόφαση περισσότερο τεκμηριωμένο, συνεκτικά διατυπωμένο σκεπτικό, που να χειρίζεται με πληρότητα και υποδειγματικό τρόπο όλες τις τεχνικές του δικαστικού έλεγχου, λαμβάνοντας υπόψη σοβαρά και εκτιμώντας δικαιικά καταστάσεις και στόχους οικονομικής πολιτικής.

Οι σκοποί του κράτους και του Συντάγματος τον απασχολούν συνεχώς και ιδιαίτερα σε συνδυασμό πάντα με την προστασία των συνταγματικών ελευθεριών. Γι αυτό και η τελευταία, εξ όσων γνωρίζω, εκτενής μελέτη του είναι αφιερωμένη στη συνταγματική σημασία των δημόσιων σκοπών και στη βαρύτητα που παρουσιάζουν για τον

δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Τη μελέτη του αυτή -που προανήγγειλα ήδη, δεύτερη κατά σειρά στη σημερινή παρουσίαση- ο τιμώμενος δημοσίευσε στον «Τιμητικό Τόμο του Συμβουλίου Επικρατείας 75 Χρόνια» με τον εύγλωττο για όσους έχουν παρακολουθήσει τη δικανική του σκέψη τίτλο: *«Τα συνταγματικά όρια της εξουσίας του νομοθέτη στον καθορισμό του τρόπου και την επιλογή της μορφής οργανώσεως για την εξυπηρέτηση δημόσιου σκοπού»*. Συμπυκνώνει εκεί τα πορίσματα της νομολογίας σχετικά με το πάντα επίκαιρο ζήτημα των ιδιωτικοποιήσεων και κρατικοποιήσεων και την ελευθερία επιλογής που έχει ο νομοθέτης να καθορίζει αυτός ελεύθερα τη μορφή οργάνωσης των υπηρεσιών ή επιχειρήσεων που αναλαμβάνουν να εξυπηρετήσουν σκοπούς δημόσιους, που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο. Τους δημόσιους σκοπούς τους ανευρίσκομε στο Σύνταγμα μπορεί όμως να τους καθορίζει και ο νομοθέτης. Γράφει: «Η εξυπηρέτηση δημόσιων σκοπών είναι κατ' αρχήν δυνατόν να καταλείπεται στις δυνάμεις της κοινωνίας και της αγοράς, στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, βεβαίως, με τη στήριξη, την κατεύθυνση και την εποπτεία του κράτους, το οποίο θεσπίζει νομοθετικώς τις αναγκαίες προς τούτο ρυθμίσεις».

Το ζήτημα έγινε επίκαιρο σήμερα με την *αξιοποίηση της περιουσίας του δημοσίου και τα δημόσια κτήματα*. Ο Βροντάκης συνέβαλε στη διαμόρφωση της σχετικής νομολογίας στο κρίσιμο αυτό ζήτημα διατυπώνοντας εκτενή μειοψηφούσα μαζί με άλλους συμβούλους σε απόφαση της Ολομέλειας που προήδρευε και είχε ως αντικείμενο την εκμετάλλευση των Τουριστικών Ακινήτων του ΕΟΤ (ΣτΕ 891/2008, *Ελληνικά Τουριστικά Ακίνητα*). Το μείζον νομικό ζήτημα που ανέκυψε ήταν η δικαιοδοσία των δικαστηρίων που είναι αρμόδια να δικάσουν αμφισβητήσεις από πράξεις νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου, όπως η εταιρεία 'Ελληνικά Τουριστικά Ακίνητα', που ανήκει στο δημόσιο, όταν οι πράξεις αυτές συνδέονται με σύμβαση με την οποία παραχωρούνται δικαιώματα ιδιωτικής διαχείρισης κοινόχρηστων πραγμάτων. Η μειοψηφούσα άποψη, με την οποία συντάχθηκε ο Βροντάκης, υποστήριξε ότι η διαφορά είναι εν πάση περιπτώσει ιδιωτική, διότι δεν νοείται, κατά το Σύνταγμα, η αποκλειστική από το κράτος ή νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου διαχείριση επιχειρηματικών μονάδων, επειδή αυτές σχετίζονται με κοινόχρηστα πράγματα. «Δεν είναι νοητό η διαχείριση των εν λόγω τουριστικών μονάδων και η οικονομική εκμετάλλευση τους να εξομοιώνεται με την άσκηση αρμοδιοτήτων όπως η αστυνόμευση, η εθνική άμυνα ή η απονομή δικαιοσύνης. Κάτι τέτοιο ουδόλως προκύπτει από τα άρθρα 5 και 24 του Συντάγματος, ούτε συμβιβάζεται άλλωστε με το ρόλο του συγχρόνου κράτους. Πράγματι, με τα σημερινά δεδομένα της οικονομικής ανάπτυξης, και ειδικότερα του τομέα της παροχής τουριστικών υπηρεσιών, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι

εξακολουθεί να θεωρείται ως δημόσιος σκοπός η, εκ μέρους του ΕΟΤ ή θυγατρικής του επιχείρησης, κατασκευή και εκμετάλλευση τουριστικών εγκαταστάσεων Μόνον η χάραξη και άσκηση τουριστικής πολιτικής είναι πλέον νοητή σήμερα ως δημόσια δράση του ΕΟΤ. Εφ' όσον δε η διαχείριση των ανωτέρω επιχειρηματικών μονάδων δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στον πυρήνα της κρατικής εξουσίας, κατά προφανή λογική ακολουθία, ούτε οι πράξεις ανάθεσης της διαχείρισης αυτής σε ιδιώτες περιλαμβάνονται στον πυρήνα της κρατικής εξουσίας».

Η υπόθεση για τα Τουριστικά ακίνητα που διαχειρίζεται ο ΕΟΤ θα πρέπει να συγκριθεί με ανάλογη υπόθεση, την υπόθεση ΣΕΠ, ΣτΕ 3818/1997, που αφορούσε τις αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας και κλήθηκε να κρίνει την αφαίρεση του προνομίου αποκλειστικής εκτέλεσης έργου δημόσιας υπηρεσίας συγκοινωνιών και την παραχώρησή της σε κρατικό νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου. Το σκεπτικό της απόφασης του ΣτΕ είναι εντυπωσιακά σαφές και ταυτόχρονα πυκνό, λέει μεταξύ άλλων: «*Η κατόπιν μεταβολής των αντιλήψεων του νομοθέτου ως προς τον καλύτερο, για το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου, τρόπο εκτελέσεως του συγκοινωνιακού τούτου έργου, το οποίο συνιστούσε αντικείμενο δημόσιας υπηρεσίας υπό λειτουργική έννοια, αφαίρεση του παραχωρηθέντος, δημοσίας φύσεως, προνομίου της αποκλειστικής εκτελέσεως του έργου αυτού από τις 'Συγκοινωνιακές Επιχειρήσεις' που είχαν ειδικώς συσταθεί ... και η παραχώρηση του έργου αυτού σε κρατικό νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, που συστήθηκε με τον νόμο αυτόν (2175/93) ως δημοσία επιχείρηση κοινωφελούς χαρακτήρος, δεν αντιβαίνει στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 3 και 106 παρ. 2 του Συντάγματος, και τα περί του αντιθέτου προβαλλόμενα είναι απορριπτέα ως αβάσιμα (βλ. ΣΕ 1389/74, 3/56, 723/38)*».

Κράτησα για το τέλος την πιο ακριβή και αγαπημένη για μένα συμβολή του δικαστή Βροντάκη στη συνταγματική νομολογία του Τμήματός του: αυτήν που αποτυπώθηκε στην απόφαση 3242/2004, στην περίφημη απόφαση του «*βασικού μετόχου*». Συγχωρέστε μου, το ομολογώ, την μεροληπτική μου εδώ προδιάθεση. Στην παραπεμπτική του απόφαση στην Ολομέλεια, το Τμήμα υπό την Προεδρεία Βροντάκη και με τη δική του υποθέτω συμβολή, είπε κάτι το αυτονόητο και έκανε αυτό που κάνουν τα Συνταγματικά Δικαστήρια της Ευρώπης: θεώρησε *αλυσιτελές ως αδιανόητο* -το τονίζω- οποιοδήποτε ερώτημα προς το ΔΕΚ που να έχει ως αντικείμενό του το συμβατό προς το κοινοτικό δίκαιο κανόνα συνταγματικής τυπικής ισχύος, όπως ήταν η διάταξη της παραγράφου 9 άρθρου 14 Σ: «Δεν νοείται σε καμία περίπτωση διατύπωση προδικαστικού ερωτήματος προς το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, προκειμένου να διαπιστωθεί αν διάταξη επιτακτικού χαρακτήρα του Συντάγματος είναι συμβατή κατά

περιεχόμενο της ρυθμίσεώς της με διάταξη του πρωτογενούς ή του παραγώγου κοινοτικού δικαίου». Από τη στιγμή που «η κοινοτική έννομη τάξη ισχύει στην Ελλάδα, λέει η απόφαση, επί τη βάσει κυρωτικού των συνθηκών τυπικού νόμου, ο οποίος εξεδόθη δυνάμει του άρθρου 28 Συντάγματος, δεν μπορεί να γίνει λόγος περί υπεροχής της κοινοτικής εννόμου τάξεως έναντι του Συντάγματος (...) Τούτο ισχύει, κατά μείζονα λόγο, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες, με την τήρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας της θεσπιζομένης από το άρθρο 110 του Συντάγματος, αναθεωρείται επιγενομένως, το Σύνταγμα και τροποποιούνται οι διατάξεις αυτού». Άλλωστε, «σύμφωνα και με τα οριζόμενα στο άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, στο οποίο ορίζεται ότι οι δικαστές υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους συνάδοντες με αυτό (σύμφωνα με το άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος) νόμους, δεν είναι δυνατόν στην ελληνική έννομη τάξη (αλλά και σε καμμία έννομη τάξη, θα προσέθετα) να αναγνωρισθεί κανόνας υπερτέρας τυπικής ισχύος από οποιαδήποτε επιτακτικού χαρακτήρος συνταγματική διάταξη, έτσι ώστε να παρακαμφθεί η εφαρμογή της, τουλάχιστον κατά την παρούσα φάση εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, και ενόσω δεν έχει θεσπισθεί, ως υπερκείμενος κανών, κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό κείμενο δεσμεύον τα κράτη μέλη να τροποποιούν τα συντάγματά τους, κατά το μέρος που αντιβαίνουν προς αυτό...».

Με άλλα λόγια, όσο δεν υπάρχει ευρωπαϊκό σύνταγμα και ευρωπαϊκό ομοσπονδιακό κράτος και όσο το ΔΕΚ δεν είναι δικαστήριο σύγκρουσης αρμοδιοτήτων ούτε ευρωπαϊκό συνταγματικό ομοσπονδιακό δικαστήριο, οι εθνικές έννομες τάξεις υπάρχουν και δικάζουν δυνάμει των εθνικών συνταγμάτων και ο δικαστής δικάζει δυνάμει και με τους όρους που του επιβάλλει ο υπέρτατος κανόνας, από τον οποίο αντλεί την εξουσία του να δικάζει και αυτός δεν είναι άλλος από το Σύνταγμα. Διαφορετικά είναι σαν να καταργεί τον εαυτό του, σαν να αγνοεί τα θεμέλια της εξουσίας του. Η Ολομέλεια δεν ακολούθησε την συνετή απόφαση του Τμήματος και έσπευσε, κρίνοντας λυσιτελές και νοητό ό, τι το Τμήμα έκρινε αδιανόητο και αλυσιτελές, να διατυπώσει σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΚ, υιοθετώντας πλήρως την πάγια θέση του Δικαστηρίου των Κοινοτήτων ότι η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού εκτείνεται σε όλες ανεξαιρέτως τις διατάξεις της εσωτερικής έννομης τάξης, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του Συντάγματος, και έχει, πάντα, προτεραιότητα εφαρμογής.

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,

III. Το εγκώμιο του αντιπροέδρου επί τιμή Μιχαήλ Βροντάκη ολοκληρώθηκε. Επέλεξα να παρουσιάσω ένα μικρό, μόνον, δείγμα μιας νομολογιακής συμβολής σαράντα περίπου ετών, που καλύπτει

εξαιρετικά, σημαντικά, ζητήματα τόσο δικονομικού όσο και ουσιαστικού χαρακτήρα. Δεν ήταν ίσως οι αποφάσεις που επέλεξα και το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα της δικαστικής σταδιοδρομίας του ούτε της νομολογίας του Τμήματος που προήδρευε επί μία δεκαετία. Κάθε επιλογή ενέχει, αναγκαστικά, στοιχεία υποκειμενικής αυθαιρεσίας και σχηματοποίησης. Και γίνεται ακόμη δυσκολότερη, όταν στο καλάθι της επιλογής βρίσκεται μια νομολογία εξαιρετικά πλούσια, η οποία έκρινε υποθέσεις και συνταγματικές αμφισβητήσεις, που αρχίζουν από τη νομοθεσία για τις κοινωνικοποιήσεις και τις προβληματικές επιχειρήσεις και καταλήγουν στο άλλο άκρο, στις ιδιωτικοποιήσεις, για να περάσουν ενδιάμεσα από την «ανομία» των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης, τις συμβάσεις δημοσίων έργων και τα ολυμπιακά έργα, τη δαιδαλώδη πολεοδομική νομοθεσία και κυρίως από την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής από την αθέμιτη χρήση μέσων της σύγχρονης τεχνολογίας. Προτίμησα, είναι αλήθεια, να παρουσιάσω υποθέσεις που είχαν σχέση με τη ρύθμιση της οικονομίας, λόγω επικαιρότητας, ίσως όμως και γιατί διέκρινα διαβάζοντας τις μελέτες του τιμωμένου ότι συναντούν και τη δική του προτίμηση.

Τι συγκρατώ, τώρα, σήμερα, από αυτή την επιλεκτική παρουσίαση; τη βαρύτητα που απέδωσε στους δημόσιους σκοπούς του κράτους και τη διαπλαστική ευχέρεια που αναγνώρισε στο νομοθέτη να καθορίζει αυτός, εξειδικεύοντας τον επιδιωκόμενο σκοπό του δημοσίου συμφέροντος, που προστατεύεται συνταγματικά, τον τρόπο της ικανοποίησής του, υπό τον έλεγχο πάντα του δικαστή της νομιμότητας και με γνώμονα το σεβασμό των εγγυήσεων του κράτους δικαίου. Συγκρατώ ακόμη την αντίληψή του για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία, το οποίο δια της δημοκρατικά νομιμοποιημένης κυβέρνησης ανάγεται σε εγγυητή και διαμορφωτή του γενικότερου κοινωνικού και οικονομικού συμφέροντος. Τέλος, πρόσεξα ότι την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων την αναζήτησε και την πέτυχε μέσα από την τήρηση των τυπικών και ουσιαστικών εγγυήσεων του κράτους δικαίου, και κυρίως μέσω του ευλαβικού σεβασμού της αρχής της νομιμότητας και της ασφάλειας του δικαίου.

Τη λεπτή όσο και επίμονη σύνδεση της ελευθερίας με το δημόσιο συμφέρον θεωρώ ως το πλέον κρίσιμο και καυτό ζήτημα της εποχής μας. Ως νομοδιδάσκαλος και καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, που ολοκληρώνει φέτος την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία, θα μου επιτρέψετε έχοντας προς οφθαλμών την οδυνηρή για τη χώρα μας πρόσφατη εμπειρία να εμμείνω λίγο σε αυτό. Πιστεύω, πως ένας από τους λόγους της κακομοιρίας μας είναι οι αντιλήψεις που είχαμε ως λαός και ως άτομα για τη δημοκρατία, την οποία παρανοήσαμε ταυτίζοντάς την κακώς με την ατομική ελευθερία και όχι με την από κοινού διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, με την οργάνωση και

αναπαραγωγή ενός συλλογικού ‘Εμείς’. Αυτή η λατρεία της ατομικής αυτονομίας σε βάρος της συλλογικής κατέληξε σε αποκλειστική προστασία των ατομικών μας συμφερόντων. Η άκρατη δικαιωματοκρατία μας τύφλωσε και χάσαμε την αίσθηση του γενικού συμφέροντος. Ο καθείς ή η κάθε ομάδα και τα δικαιώματά της ή τα ιδιαίτερα και μερικά συμφέροντά της. Είχαμε απολέσει τη θέαση του κοινωνικού συνόλου. Όρος της δημοκρατικής μας αναγέννησης είναι, πιστεύω, η αποκατάσταση τη συνοχής του κοινωνικού και πολιτικού μας ιστού. Σε αυτή τη σκέψη με οδήγησε η μελέτη του έργου και της δικαστικής πρακτικής του Μιχαήλ Βροντάκη.

Τώρα, αν μου ζητήσετε να σας πώ, ποιο πρότυπο δικαστή ενσάρκωσε ο τιμώμενος, με βάση τα τρία ιδεότυπα που κατασκεύασαν μεταφορικά, εμπνεόμενοι από την αρχαία μυθολογία, οι Βέλγοι θεωρητικοί του Δικαίου F. Ost και M. van der Kerchove, τον Δία, τον Ηρακλή ή τον Ερμή: τον Δία που βροντά και αστράφτει αποφασίζοντας ως αυτοκράτορας και δικάζοντας μονομερώς κατά τη δική του αποκλειστικά κρίση; τον Ηρακλή με τους άθλους του, που πλάθει νομολογία πηγαίνοντας από άθλο σε άθλο, από την μια απόφαση στην άλλη; ή τον Ερμή τον διανομέα των θεών που επικοινωνεί με τους άλλους θεούς, που μεσολαβεί μεταξύ θεών και ανθρώπων κομίζοντας μηνύματα, πραότητας, ευγένειας, σωφροσύνης και δικαιοσύνης; Πιστεύω πως θα συμφωνήσετε μαζί μου αν τον κατατάσσαμε στην κατηγορία του πτερωτού, του αεικίνητου, του γλυκύτατου Ερμή. Πάντα πρόθυμος να υπηρετήσει με ευγένεια τους πάντες για το γενικό καλό.

Θα ήθελα, τέλος, επικαλούμενος τη βοήθεια του Ερμή να απευθύνω ένα μήνυμα στον Υπουργό Δικαιοσύνης, κύριο Χάρη Καστανίδη δια του Γενικού Γραμματέα, κ. Ιωαννίδη, που τον εκπροσωπεί σήμερα τιμώντας την εκδήλωση: Μπορώ να τον διαβεβαιώσω με αφορμή το παράδειγμα Βροντάκη, διερμηνεύοντας την πεποίθηση όλων των μελών του Τμήματος, ότι «Ναι, υπάρχουν δικαστές στον τόπο αυτόν, μπορεί να τους εμπιστεύεται».

Αντώνης Μανιτάκης